

ІНСТИТУТ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ
НАПН УКРАЇНИ

Ющенко Ірина Миколаївна

УДК 37.011. 3–051: 364.652. 4

**ОСОБЛИВОСТІ АДАПТАЦІЇ ВЧИТЕЛІВ
ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ
ДО СОЦІАЛЬНИХ ЗМІН**

19.00.05 – соціальна психологія; психологія соціальної роботи

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата психологічних наук

Київ – 2012

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана у Чернігівському національному педагогічному університеті імені Т.Г. Шевченка, Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України.

Науковий керівник

кандидат психологічних наук, доцент

Скок Алла Георгіївна,

завідувач кафедри загальної та вікової психології
Чернігівського національного педагогічного
університету імені Т.Г. Шевченка.

Офіційні опоненти:

доктор психологічних наук, професор

Карамушка Людмила Миколаївна,

завідувач лабораторії організаційної психології
Інституту психології імені Г.С.Костюка
НАПН України;

кандидат психологічних наук, доцент

Кальницька Катерина Олексіївна,

доцент кафедри соціальної роботи
Чернігівського державного інституту
економіки і управління.

Захист відбудеться 24 травня 2012 р. о 14.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.457.01 в Інституті соціальної та політичної психології НАПН України за адресою: 04070, м. Київ, вул. Андріївська,15.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Інституту соціальної та політичної психології НАПН України за адресою: 04070, м. Київ, вул. Андріївська,15.

Автореферат розісланий ___ квітня 2012 р.

Учений секретар

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. Проблема адаптації вчителів до соціальних змін, що відбуваються в сучасному українському суспільстві, надзвичайно актуальна з огляду на соціально-педагогічне та соціокультурне призначення професійної діяльності вчителя. Невизначеність моральних засад, ціннісних орієнтирів, суперечливість сприйняття та тлумачення соціальних процесів разом із новими вимогами суспільства до школи та зламом звичних стереотипів щодо шкільного навчання безпосередньо впливають на професійну діяльність вчителя та надзвичайно ускладнюють завдання ціннісної соціалізації та виховання молоді. Це створює особливу психологічну ситуацію для вчителя, сутність якої полягає в необхідності адаптації до соціальних змін, вибору соціальних, передусім, морально-ціннісних орієнтирів як основи професійного та особистісного розвитку. Така ситуація вимагає перебудови та інтеграції всіх рівнів особистісної самоорганізації вчителя, що надзвичайно загострює проблему наукового пошуку шляхів оптимізації зазначених процесів з урахуванням закономірностей та чинників, що впливають на їх перебіг.

Проблема адаптації особистості в контексті соціальних змін є актуальною для соціальної психології і знаходиться в центрі уваги науковців. У численних дослідженнях вітчизняних та зарубіжних авторів розглянуто адаптацію особистості в сучасному мінливому світі (К. Абульханова, Г. Андреева, Г. Балл, J. Berry, A. Billings, C. Carver, B. Carpenter, Y. Kim, S. Lackland, R. Lazarus, С. Максименко, R. Moos, J. Schaefer, S. Scott, Д. Фельдштейн та ін.), описано та пояснено низку адаптаційних феноменів (О. Вітенберг, П. Гнатенко, В. Гриценко, О. Донченко, О. Журавльов, О. Злобіна, З. Карпенко, Л. Корель, А. Купрейченко, Л. Ключнікова, Н. Лебедева, Г. Ложкін, О. Луценко, І. Мнацакян, В. Павленко, О. Прихідько, А. Реан, Т. Стефаненко, С. Смирнова, Т. Титаренко, В. Тихонович, П. Фролов та ін.), визначено специфіку нинішньої соціальної ситуації та її вплив на професійну діяльність вчителя в різних аспектах його взаємодії з оточенням (Г. Акопов, А. Анцибор, С. Батракова, О. Бабошина, О. Бондарчук, В. Бочелюк, В. Зливков, Л. Карамушка, Л. Карпюк, В. Мелешко, Л. Мітіна, М. Молоканов, О. Осадько, О. Остапчук, Н. Чепелева та ін.). У численних роботах досліджено професійну адаптацію вчителів (С. Кулик, О. Мороз, С. Овдей, М. Педаяс, В. Сластьонін, О. Солодухова, Н. Чайкіна, Л. Шубіна та ін.), проте її тенденції та закономірності розглядалися в контексті входження вчителя у відносно стабільні

соціальні структури, переважно, на мікросоціальному рівні. Адаптація вчителів до соціальних змін раніше не була предметом спеціального дослідження, не з'ясовані її чинники, критерії та місце у структурі професійної адаптації.

Отже, соціальна значущість проблеми та її недостатня наукова розробленість зумовили вибір теми нашого дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами

Дисертаційне дослідження виконано в межах науково-дослідницької програми кафедри загальної та вікової психології Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка «Методологічні основи психологічної підготовки практичних психологів в системі освіти» (2006-2011 рр.). Тему дисертації затверджено на засіданні Вченої ради Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка (протокол № 3 від 26 жовтня 2011 р.) та узгоджено Радою з координації наукових досліджень у галузі педагогіки та психології в Україні (протокол № 9 від 29 листопада 2011 р.).

Мета дослідження полягає у розкритті особливостей адаптації вчителів до соціальних змін, визначенні соціально-психологічних чинників, що впливають на її перебіг.

Відповідно до мети були визначені **завдання дослідження**.

1. Здійснити аналіз сучасних підходів у дослідженні проблеми адаптації особистості до соціальних змін, обґрунтувати теоретичні та методологічні засади дослідження.

2. Визначити зміст, функції та критерії адаптації вчителів до соціальних змін.

3. Побудувати теоретичну модель адаптації вчителів до соціальних змін.

4. Емпірично дослідити специфіку адаптації вчителів загально-освітніх навчальних закладів до соціальних змін та виявити чинники, які впливають на її успішність.

5. Розробити та експериментально перевірити тренінгову програму, спрямовану на оптимізацію процесу та підвищення рівня адаптації вчителів до соціальних змін.

Об'єкт дослідження – адаптація особистості до соціальних змін.

Предмет дослідження – соціально-психологічні чинники адаптації вчителів до соціальних змін.

Методи дослідження. Для вирішення поставлених завдань застосовувались:

1) *теоретичні методи*: аналіз, індукція, абстрагування, узагальнення, систематизація, моделювання – для узагальнення теоретико-

методологічних підходів та визначення концептуальних засад дослідження проблеми адаптації вчителів до соціальних змін;

2) *психодіагностичні методи* – для визначення:

а) рівня адаптації – «Шкала психологічного благополуччя К. Рифф» в адаптації Л.А. Пергаменщикова, Н.Н. Лепешинського;

б) особливостей ціннісних орієнтацій – «Опитувальник цінностей Ш. Шварца» в адаптації Н.В. Карандашева;

в) мотивації професійної діяльності – «Шкала мотивів професійної діяльності» К. Замфір (модифікація А.А. Реана);

г) статусу професійної ідентичності – «Шкала колективної самооцінки» Р. Люхтенана і Дж. Крокера, «Методика вивчення професійної ідентичності» Л.Б. Шнейдер;

д) особистісної готовності до змін – методика «Особистісна готовність до змін» Р. Хезера в адаптації Н. Бажанової, Г. Бардієр;

е) переважаючих стратегій адаптивної поведінки – «Методика переважаючих копінг-стратегій» Р. Лазаруса та С. Фолкман в адаптації С.І. Хаїрової;

3) *методи активного соціально-психологічного навчання*: соціально-психологічний тренінг;

4) *методи математичної обробки* – кореляційний, факторний та дисперсійний аналіз, порівняння за t-критерієм Ст'юдента (для залежних та незалежних вибірок) та за критерієм « χ -квадрат» з використанням комп'ютерного пакету статистичних програм SPSS (версія 13.0).

Емпіричне дослідження проводилось впродовж 2006-2009 рр. на базі Чернігівського обласного інституту післядипломної освіти імені К.Д.Ушинського та в загальноосвітніх навчальних закладах м. Чернігова і Чернігівської області. У дослідженні взяли участь 222 вчителів.

Наукова новизна дослідження:

– розкрито зміст адаптації вчителів до соціальних змін як процесу та результату особистісного самовизначення, усвідомлення своєї соціальної позиції, перегляду системи життєвих принципів, цінностей та цілей, наслідком чого є відновлення здатності до ефективної взаємодії із соціальним середовищем та самореалізації в професійній діяльності;

– вперше розроблено модель адаптації вчителів до соціальних змін, до структури якої входять три групи внутрішніх чинників: соціально-особистісні (значущі інтегральні світоглядні характеристики), професійно-особистісні (ставлення до професійної праці та специфіка професійної діяльності) та індивідуально-суб'єктні (стильові особливості та способи адаптивної поведінки);

– обґрунтовано уявлення про психологічне благополуччя як головний суб'єктивний критерій адаптації вчителів до соціальних змін;

– доведено, що гуманістичні ціннісні орієнтації, позитивна професійна ідентичність, внутрішня мотивація до професійно-педагогічної діяльності, особистісна готовність до змін та використання ефективних копінг-стратегій є чинниками адаптації вчителів до соціальних змін.

Практичне значення одержаних результатів визначається можливостями їх застосування при розв'язанні прикладних задач, а саме:

– для розробки та впровадження у вищих навчальних закладах навчальних програм підготовки практичних психологів для роботи з педагогами в закладах освіти;

– для підготовки майбутніх педагогів з метою формування у них психологічних передумов успішної адаптації до змін;

– як матеріал для реалізації психологами освіти програми адаптації педагогів, які потребують допомоги у пристосуванні до змінених умов життя;

– для роботи практичних психологів та соціальних педагогів з людьми, які опинились у складних життєвих обставинах.

Результати дослідження знайшли практичне втілення в ході науково-дослідницької роботи на базі Чернігівського обласного інституту післядипломної освіти імені К. Д. Ушинського (довідка про впровадження № 01–12/217 від 15.03.2012) та в процесі викладання навчального курсу «Психологічна служба освіти» та лекційного курсу «Психологія особистості», що викладаються на психолого-педагогічному факультеті Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка (довідка про впровадження № 05 від 19.03.2012).

Надійність та вірогідність результатів дослідження забезпечена всебічним теоретичним аналізом проблеми; опорою на розроблені в психології методи організації психологічного дослідження; комплексним використанням надійних та валідних методів, адекватних меті й завданням дослідження; проведенням якісного та кількісного аналізу отриманих експериментальних даних.

Апробація результатів дослідження. Результати дисертаційної роботи презентувалися автором на міжнародних та всеукраїнських наукових та науково-практичних конференціях: Міжнародній науково-практичній конференції «Проблеми духовності в психології розвитку особистості» (Ніжин, 2008), Міжнародній науковій конференції «Соціально-психологічні трансформації особистості та суспільства на сучасному етапі» (Чернігів, 2008), Міжнародній науково-практичній конференції «Психологічні умови розвитку конкурентоздатності

організацій» (Керч, 2009), Міжнародній науково-практичній конференції «Успішність особистості: потенціал та обмеження» (Київ, 2010), Всеукраїнській науково-практичній конференції «Актуальні проблеми соціалізації особистості в сучасних умовах» (Чернігів, 2006), Всеукраїнській науково-практичній конференції «Проблеми соціалізації молоді» (Чернігів, 2007), Всеукраїнській науково-практичній конференції «Психологічні основи ефективної діяльності освітніх організацій в умовах соціально-економічних змін» (Запоріжжя, 2008), Всеукраїнській науковій конференції «Перші сіверянські соціально-психологічні читання» (Чернігів, 2010), Всеукраїнській науковій конференції «Другі сіверянські соціально-психологічні читання» (Чернігів, 2011).

Публікації. Основні теоретичні положення дисертації, результати дослідження, його висновки опубліковано в 11 статтях, 7 із яких – у фахових виданнях, включених до переліку ДАК МОНмолодьспорту України.

Структура й обсяг роботи. Дисертація складається із вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел, який нараховує 253 найменування, з яких 12 – іноземною мовою. Основний зміст дисертації викладено на 179 сторінках. Робота містить 38 таблиць і 10 рисунків, які займають 20 сторінок, та 47 додатків на 60 сторінках.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У вступі обґрунтовано актуальність дослідження, визначено об'єкт, предмет, мету, завдання дослідження, методи дослідження, висвітлено наукову новизну, практичне значення, наведено дані про апробацію, структуру та обсяг дисертації.

У першому розділі – «Теоретико-методологічні засади дослідження адаптації вчителів до соціальних змін» – висвітлено основні підходи до вивчення адаптації вчителів до соціальних змін та визначено її ключові соціально-психологічні аспекти.

Проаналізовано уявлення про феноменологію соціальних змін у сучасній філософії (О. Бондаренко, Г. Задорожний, С. Катаєв, Г. Нестеренко) та соціології (О. Злобіна, Л. Корель, В. Тихонович, П. Штомка, М. Шульга). Специфіка розгляду соціальних змін у психології полягає в аналізі відображення цих процесів у свідомості особистості та її поведінці. З'ясовано, що в суб'єктивному сприйнятті індивідів соціальні зміни постають як ситуація невизначеності (Г. Андреева, Л. Анциферова, О. Белінська, А. Донцов та ін.), що фруструє природне прагнення індивіда до стабільності та порядку, а культурні зрушення, які відбуваються внаслідок соціальних

трансформацій, можуть мати болісні травматичні наслідки для особистості (О. Вітенберг, О. Донченко, З. Карпенко та ін.).

Висвітлено результати досліджень адаптації до соціальних змін, здійснені в рамках етнопсихології (О. Блинова, В. Гриценко, А. Корнілов, П. Мель, Л. Міллер) та розкрито принципову схожість між адаптацією до нової культури та адаптацією до соціальних змін.

Доведено, що адаптація до соціальних змін має всі ознаки соціально-психологічної адаптації, якій присвячені роботи Г. Балла, О. Зотової, В. Казміренка, Н. Кряжевої, І. Милославової, А. Налчаджяна та ін.

Проаналізовано взаємовідношення понять адаптації та соціалізації в умовах соціальних трансформацій, коли попередня соціалізація може не лише сприяти, але й перешкоджати успішній соціально-психологічній адаптації. В такому разі вирішальним фактором стають внутрішні процеси та суб'єктні властивості (автономність, активність, відповідальність, рефлексивність тощо), які забезпечують внутрішню спонтанну активність самодетермінації, осмисленої С. Рубінштейном, А. Брушлінським, К. Абульхановою, В. Татенком.

Значну увагу приділено підходу до проблеми адаптації до соціальних змін представників психології соціального пізнання (Г. Андреева, О. Білинська, О. Дубовська, А. Журавльов, О. Карабанова та ін.), які процес активного конструювання себе в соціальному світі, визначення персональної системи цінностей та ідентифікацій протиставляють традиційному розумінню адаптації особистості як пристосування до жорсткої соціальної структури. Адаптуючись до соціальних змін, суб'єкт відновлює систему життєвих цінностей і смислів, здатність контролювати ситуацію та ефективно взаємодіяти із соціальним середовищем.

Розглянуто адаптацію та розвиток як різні виміри безперервного процесу самоактуалізації (А. Реан, Я. Коломінський, С. Нартова-Бочавер та ін.). В умовах соціальної нестабільності адаптація не лише забезпечує самозбереження але й виступає потужним стимулом розвитку особистості, сприяє пошуку суб'єктом свого призначення та власного життєвого шляху (К. Абульханова, Л. Анциферова).

Адаптацію до соціальних змін визначено, як процес та результат знаходження індивідом гідного, з його точки зору, місця в зміненому

соціальному середовищі та гармонізації стосунків з ним, що створює умови для вільного розвитку його особистості.

Висвітлено особливості професійної діяльності вчителя в сучасних умовах (С. Бабошина, С. Батракова, Л. Мітіна, В. Чвякін, Р. Шаміонов та ін.) та з'ясовано, що особистісна потреба вчителя, як професіонала, в ефективній адаптації до змін соціального середовища потребує звернення до своїх уявлень, цінностей, цілей та їх корекції. Проаналізовано взаємоперетин понять «адаптація» та «самовизначення» в контексті досліджуваної проблеми. Показано, що адаптація вчителя до соціальних змін з необхідністю передбачає його самовизначення, з'ясування соціальної позиції та ціннісно-сміслових орієнтирів, як основи особистісного та професійного розвитку.

Окрему увагу приділено розгляду критеріїв ефективності адаптації вчителів до соціальних змін. Визначено, що головним показником адаптації вчителя до соціальних змін є психологічне благополуччя, що трактується у гуманістичній психології та близьких до неї підходах (К. Роджерс, К. Рифф, І. Дубровіна, G. Fava, В. Духневич, О. Осадько, В. Слободчиков, А. Шувалов) як інтегральне соціально-психологічне утворення, що відображає систему уявлень особистості про себе, своє життя, стосунки з іншими і характеризує її з точки зору гармонії, цілісності, гуманістичної спрямованості, що дозволяє вчителю здійснювати професійні функції в умовах суспільної невизначеності. На основі проведеного аналізу розроблено модель адаптації вчителів до соціальних змін (рис. 1).

У другому розділі – «Емпіричне дослідження особливостей адаптації вчителів загальноосвітніх навчальних закладів до соціальних змін» – описано програму та методи дослідження, представлено та проаналізовано результати вивчення особливостей адаптації вчителів до соціальних змін та її соціально-психологічних чинників.

Емпіричне дослідження здійснювалося поетапно.

На першому етапі визначено рівень адаптації вчителів ЗНЗ. В якості дослідницького інструментарію було використано опитувальник «Шкала К. Рифф». Встановлено, що переважна більшість опитаних вчителів має середній рівень загального психологічного благополуччя (69,4 %), у значної частини (21,6 %) виявлено низький і лише у 9,0% високий рівень психологічного благополуччя, що засвідчило необхідність впровадження заходів, спрямованих на покращення психологічного благополуччя вчителів.

Близько чверті досліджуваних мають низький рівень «самоприйняття» (25,7 %) та «керування оточенням» (24,8 %), що

свідчить про занепокоєння респондентів з приводу своїх особистісних якостей та відсутність відчуття контролю над обставинами власного життя.

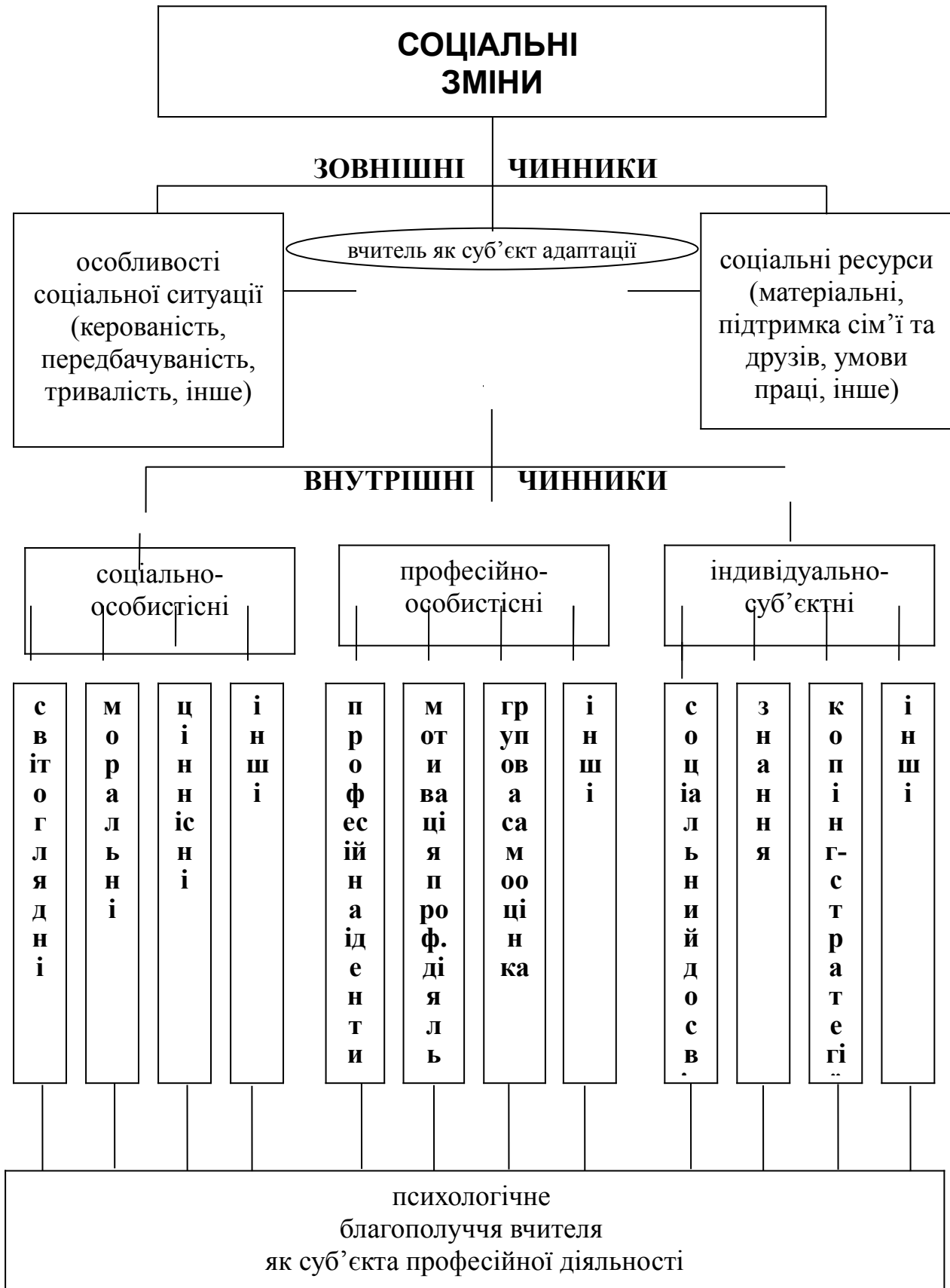

Рис. 1. Теоретична модель адаптації вчителів до соціальних змін

На другому етапі дослідження відповідно до розробленої нами теоретичної моделі досліджувались особливості впливу соціально-особистісних, професійно-особистісних, індивідуально-суб'єктних чинників на успішність адаптації вчителів до соціальних змін.

Застосовувались методики «Ціннісні орієнтації Ш. Шварца» в адаптації В. Карандашева; «Шкала мотивів професійної діяльності» К. Замфір (модифікація А. А. Реана), «Шкала колективної самооцінки» Р. Люхтенана і Дж. Крокера, «Методика вивчення професійної ідентичності» Л. Б. Шнейдер, методика «Особистісна готовність до змін» Р. Хезера в адаптації Н. Бажанової та Г. Бардієр, методика «Копінг-стратегії» Р. Лазаруса та С. Фолкман в адаптації С. І. Хаїрової. Основними методами обробки отриманих даних були факторний аналіз, дисперсійний аналіз та порівняння за критерієм « χ -квадрат».

Дослідження ціннісних орієнтацій вчителів показало, що в ієрархії цінностей найвагомими для них є цінності безпеки, приватного життя та універсальні цінності людства, а найменш вагомими – конформності та традиціоналізму.

За результатами факторного аналізу виявлено біполярність системи цінностей у вчителів. На протилежних полюсах факторів знаходяться такі цінності, як «влада» та «універсалізм» (інтереси більшості людей), «доброта» та «стимуляція» (прагнення до змін у житті та пошуку яскравих вражень), «конформність» та «самостійність» (свобода думок, дій та творчість), «стимуляція» та «безпека».

Виявлено різницю в ієрархії цінностей вчителів з різним рівнем благополуччя. Лише для вчителів із високим рівнем благополуччя значущою є цінність «самостійність», вона посідає друге місце в ієрархії їх цінностей. Крім того, більш значущими для вчителів з високим рівнем благополуччя, порівняно з іншими групами, є цінності «стимуляції» та «досягнення». Основною відмінністю ціннісної системи вчителів з низьким рівнем благополуччя, порівняно з іншими групами, є те, що цінності «конформність» та «традиціоналізм» є для них більш значущими, ніж для вчителів інших груп, а «соціальна влада» та «гедонізм» займають найнижчі місця в їх ціннісній ієрархії.

За результатами дисперсійного аналізу виявлено статистично значущу відмінність показників загального психологічного благополуччя у вчителів в прямій залежності від рівня градації цінностей «самостійність» ($p < 0,05$) та «стимуляція» ($p < 0,05$). Разом з тим встановлено обернену залежність між психологічним благополуччям та цінностями «традиціоналізм» та «конформність» (на рівні статистичної тенденції).

З'ясовано роль професійного фактора в процесі адаптації до змін. Дослідження статусу професійної ідентичності виявило, що лише 24,3% вчителів досягли позитивної ідентичності, 35,1% мають псевдопозитивну професійну ідентичність, у 20,7% вчителів – дифузія професійної ідентичності, а у 19,4% професійна ідентичність знаходиться у стані мораторію. Це свідчить про наявність двох протилежних негативних тенденцій професійної ідентифікації вчителів в умовах суспільної нестабільності: перша полягає у надмірному ототожненні себе з професією, тотальному поглинанні статусом, роллю, роботою; друга – у втраті професійної ідентичності та відчуженні від професії.

Порівняння за критерієм « χ -квадрат» виявило статистично значущий взаємозв'язок ($p < 0,01$) між статусом професійної ідентичності вчителів та рівнем їх психологічного благополуччя. За результатами дисперсійного аналізу виявлено статистично значущу різницю показників «автономія» $p < (0,05)$, «керованість життя» ($p < 0,001$), «мета в житті» ($p < 0,01$) залежно від статусу професійної ідентичності. При цьому найнижчий рівень психологічного благополуччя пов'язаний із дифузною професійною ідентичністю, а найвищий – із досягнутою позитивною професійною ідентичністю.

Виявлено взаємозв'язок (за критерієм « χ -квадрат») між рівнем загального психологічного благополуччя вчителів та «оцінкою себе, як члена професійної групи» ($p < 0,01$), «оцінкою своєї професійної групи» ($p < 0,01$) та «оцінкою професійної групи суспільством» ($p < 0,01$).

За результатами дисперсійного аналізу встановлено статистично достовірний вплив ($p < 0,001$) типу мотиваційного комплексу на рівень психологічного благополуччя: найвищий рівень психологічного благополуччя пов'язаний з оптимальним мотиваційним комплексом професійної діяльності, а найнижчий – із несприятливим мотиваційним комплексом. З'ясовано, що мотив «задоволення від самого процесу та результату праці» корелює із шкалами «самоприйняття» ($r = 0,245$ при $p < 0,01$), «мета в житті» ($r = 0,201$ при $p < 0,01$), «позитивні стосунки з іншими» ($r = 0,201$ при $p < 0,01$), «автономія» ($r = 0,189$ при $p < 0,05$), «особистісне зростання» ($r = 0,145$ при $p < 0,05$) та «керування оточенням» ($r = 0,138$ при $p < 0,05$).

Виявлено низький загальний рівень особистісної готовності до змін у вчителів ЗНЗ. Переважна більшість досліджуваних має низький рівень поступливості (97,3%), підприємливості (97,3%) та толерантності до невизначеності (96,8%). Встановлено, що успішність адаптації залежить від рівня особистісної готовності до змін. Шляхом дисперсійного аналізу було встановлено статистично достовірний вплив

енергійності ($p < 0,05$), винахідливості ($p < 0,001$) та оптимізму ($p < 0,01$) на рівень загального психологічного благополуччя вчителів. За результатами кореляційного аналізу встановлено, що такі індивідуальні властивості, як винахідливість та оптимізм взаємопов'язані з усіма шкалами психологічного благополуччя (на рівні $p < 0,01$). Негативні кореляції були виявлені між показником «адаптивність, або поступливість» та показниками «автономія» ($r = -0,164$ при $p < 0,05$) і «мета в житті» ($r = -0,143$ при $p < 0,05$).

З'ясовано роль копінг-стратегій в успішній адаптації вчителів до змін. Встановлено, що при подоланні труднощів вчителі використовують широкий спектр стратегій копінг-поведінки, серед яких перевага надається стратегіям «самоконтроль», «побудова плану дій» та «позитивна переоцінка», що втілюють зважений та раціональний підхід до вирішення проблемних ситуацій і, водночас, свідчать про труднощі у прояві емоцій, бажання приховати справжні почуття, відсутність інтуїтивності, спонтанності, високу вимогливість до себе та прагнення до надмірного контролю поведінки. Виявлено статистично значущі позитивні взаємозв'язки між загальним рівнем психологічного благополуччя та стратегіями «самоконтроль» ($r = 0,175$ при $p < 0,01$), «пошук соціальної підтримки» ($r = 0,165$ при $p < 0,05$), «вибудовування плану дій» ($r = 0,224$ при $p < 0,01$), «позитивна переоцінка» ($r = 0,178$ при $p < 0,01$) та негативний взаємозв'язок – із стратегією «уникнення» ($r = -0,186$ при $p < 0,01$). За результатами дисперсійного аналізу виявлено статистично достовірний вплив копінг-стратегій «побудова плану дій» ($p < 0,01$) та «пошук соціальної підтримки» ($p < 0,01$) на рівень загального психологічного благополуччя.

У третьому розділі – «Підвищення рівня адаптації вчителів до соціальних змін» – представлено теоретичне обґрунтування та практична розробка тренінгової програми, спрямованої на оптимізацію адаптивних процесів та підвищення рівня адаптації вчителів шляхом розвитку здатності до самовизначення та самокорекції особистісної позиції, проаналізовано результати впровадження програми.

Основними завданнями програми стали:

- 1) формування у вчителів достатнього рівня знань про особливості соціальних змін, усвідомлення їх необхідності та невідворотності;
- 2) усвідомлення та оцінка відповідності власних цінностей, переконань, ставлень та інтерпретацій новим умовам життєдіяльності;
- 3) розвиток професійної самосвідомості вчителя;
- 4) підвищення рівня психологічної компетентності у подоланні труднощів, оволодіння ефективними стратегіями адаптивної поведінки.

Програма включає 12 тренінгових занять тривалістю 18 годин, об'єднаних у 4 основних блоки: «Психологічна готовність вчителя до соціальних змін», «Інтеграція мотиваційно-ціннісної сфери вчителя», «Розвиток професійної самосвідомості вчителя», «Розвиток ефективних стратегій адаптивної поведінки». Базовими методиками тренінгової роботи було обрано: рольові та сюжетні ігри, метод незакінчених речень; метод «мозкового штурму»; виконання творчих завдань та їх представлення у вигляді схем, малюнків тощо; міжгрупове обговорення (постановка уточнюючих та проблемних питань тощо); психологічний практикум (виконання діагностичних завдань, їх аналіз та обговорення); анкетування.

У ході тренінгу розвивально-формувальна робота здійснювалась у таких напрямках:

– подолання негативних установок щодо соціальних змін як катастрофічних та травматичних подій, розвиток вміння бачити не лише негативні, але й позитивні наслідки соціальних змін та формування ставлення до них як до невід'ємної частини людського життя;

– перетворення мотиваційно-ціннісної сфери учасників, її гармонізація та інтеграція, зміна біполярної, «чорно-білої» внутрішньої картини світу на більш складно диференційовану та різноманітну, усвідомлення та прийняття власних егоїстичних та гедоністичних мотивацій;

– зрушення у стані професійної ідентичності в бік більш реалістичної позиції та подолання гіпертрофованої «псевдопозитивної» професійної ідентичності, визнання та прийняття особистісної недосконалості та недоліків у професійній діяльності і, відповідно, досягнення більш толерантного та конструктивного ставлення до інших;

– усвідомлення важливості пошуку соціальної підтримки як певного «соціального буфера» між особистістю та нестабільним соціальним середовищем, подолання установок щодо необхідності жорсткого самоконтролю емоцій та поведінки.

Позитивні зміни в ході здійснення формувального впливу відобразились у динаміці показників психологічного благополуччя в експериментальній групі. Після участі у тренінгу частка досліджуваних експериментальної групи з низьким рівнем благополуччя зменшилась (з 13,3 до 6,7%), а з високим рівнем – істотно збільшилася (з 13,3 до 20%), тоді як у контрольній групі подібної динаміки не спостерігалось.

Було виявлено (за t-критерієм Ст'юдента) статистично значущу різницю ($p < 0,01$) показника загального психологічного благополуччя в учасників експериментальної групи до та після проведення тренінгу.

Крім того, було виявлено позитивну динаміку показників шкал «автономія» ($p < 0,05$), «керування оточенням» ($p < 0,05$), «особистісне зростання» ($p < 0,05$), «мета в житті» ($p < 0,05$) та «самоприйняття» ($p < 0,01$). Із шести психологічних параметрів психологічного благополуччя істотно не змінився лише показник «позитивні стосунки з іншими», а найбільше зріс показник «самоприйняття» (в середньому по групі на 0,4 бала).

Важливою ознакою ефективності тренінгу є підвищення узгодженості в індивідуальній системі суб'єктивних ставлень педагогів таких особистісних інтенцій як: по-перше, дружелюбність («позитивні стосунки з іншими») і готовність спиратись на внутрішні оціночні стандарти («автономія»); по-друге, відчуття розвитку та самореалізації («особистісне зростання») і позитивне ставлення до себе і свого минулого життя («самоприйняття»); по-третє, здатність відповідати вимогам повсякдення («керування оточенням») і наявність цілей, що надають сенс життю («мета у житті»).

Аналіз співвідношення показників шкал психологічного благополуччя окремо у кожного з 30 учасників експериментальної групи до і після тренінгу виявив, що у 16 з 30 учасників, що становить 53,3% експериментальної групи, збільшилась збалансованість між зазначеними аспектами психологічного благополуччя. Отже, отримані результати довели ефективність та практичну доцільність проведеного тренінгу.

ВИСНОВКИ

Узагальнення результатів дослідження дало підстави дійти таких висновків.

1. *Основним змістом адаптації вчителів до соціальних змін є особистісне самовизначення, перегляд життєвих принципів, цінностей та цілей, діяльності та поведінки в нових умовах, усвідомлення соціальної позиції, здібностей та можливостей, наслідком чого є відновлення здатності до ефективної взаємодії із соціальним середовищем та самореалізації в професійній праці;*

2. *Адаптація до соціальних змін є складовою професійної адаптації вчителя в умовах нестабільного та мінливого соціального середовища і виконує такі функції:*

– когнітивну – усвідомлення невідповідностей власних уявлень та особистісних якостей потребам професійної діяльності в змінених умовах та визначення завдань саморозвитку та самозмін;

– аксіологічну – узгодження на особистісному рівні ціннісної системи, як основи професійного світогляду;

– регулятивну – досягнення особистістю нового рівня внутрішньої емоційної збалансованості;

– діяльнісну – здійснення адекватної новим умовам професійної діяльності, що забезпечує самореалізацію;

– поведінкову – підвищення рівня соціальної компетентності.

3. Основним критерієм адаптації вчителів до соціальних змін виступає психологічне благополуччя – інтегральне соціально-психологічне утворення особистості, що об'єднує в собі комплекс особистісних ставлень: по-перше, до свого життя, як такого, що має сенс, мету і спрямованість; по-друге, до самого себе, як людини, яка позитивно сприймає себе та своє минуле і при цьому прагне до розвитку та особистісного зростання; по-третє, до інших, дружелюбність, довірливість і водночас збереження незалежності і здатності до самостійних рішень.

4. Особливості адаптації вчителів ЗНЗ до соціальних змін залежать від трьох груп психологічних чинників: *соціально-особистісних* – значущих інтегральних світоглядних характеристик особистості вчителя, відображених, головним чином, у ціннісних орієнтаціях, пріоритетних цілях та головних життєвих принципах; *професійно-особистісних*, що безпосередньо відображають специфіку професійної діяльності вчителя, рівень його професійної самосвідомості, ставлення до професійної праці; *індивідуально-суб'єктивних* – стильових особливостей поведінки, що визначаються інтегральною індивідуальністю, інформованістю, знаннями, набутим соціальним досвідом, впливом культури та ін.

5. Емпірично підтверджено, що гуманістичні ціннісні орієнтації, позитивна професійна ідентичність, внутрішня мотивація до професійно-педагогічної діяльності, особистісна готовність до змін та використання активних копінг-стратегій є психологічними чинниками адаптації вчителів загальноосвітніх навчальних закладів до соціальних змін.

5.1. Рівень адаптації вчителів зумовлений структурою та змістом їх ціннісних орієнтацій. Доведено позитивний вплив цінностей «самостійність» (свобода) та «стимуляція» (прагнення до новизни та творчості), і негативний вплив цінностей традиціоналізму та конформності на психологічне благополуччя вчителів.

5.2. Існує взаємозв'язок між досягнутою позитивною професійною ідентичністю та високим рівнем адаптації вчителів до соціальних до змін.

5.3. Перевага внутрішньої мотивації до професійно-педагогічної діяльності сприяє адаптації вчителів до соціальних змін.

5.4. Успішність адаптації вчителів до соціальних змін залежить від таких особистісних властивостей, як «винахідливість», «оптимізм» та «енергійність».

5.5. Копінг-стратегії «побудова плану дій» та «пошук соціальної підтримки» сприяють успішній адаптації вчителів до соціальних змін.

. Результати впровадження тренінгової програми показали, що підвищення рівня адаптованості вчителів ЗНЗ можливо досягти шляхом формування здатності до самовизначення вчителів та самокорекції особистісної позиції, що передбачає реалізацію таких соціально-психологічних умов: а) усвідомлення невідворотності та необхідності соціальних змін; б) інтеграція ціннісно-сислової сфери; в) розвиток професійної самосвідомості; г) оволодіння ефективними стратегіями адаптивної поведінки.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ АВТОРОМ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

А) Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Ющенко І. М. Стратегії особистісної адаптації в умовах соціальних змін / І. М. Ющенко // Актуальні проблеми психології. Том 1 : Організаційна психологія Економічна психологія. Соціальна психологія. Ч. 21-22 [зб. наук. праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка, Л. М. Карамушки]. – К.: Наук. світ, 2008. – С. 45-48.
2. Ющенко І. М. Професійна ідентичність як фактор адаптації особистості до соціальних змін / І. М. Ющенко // Актуальні проблеми психології. Том 10 : Психологія навчання. Генетична психологія. Медична психологія. Вип. 6. Част. 2 [зб. наук. праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка, М. В. Папучі]. – К.-Ніжин, 2008. – С. 354-357.
3. Ющенко І. М. Ціннісні орієнтації вчителя загальноосвітньої школи в умовах соціальних змін / І. М. Ющенко // Актуальні проблеми психології. Т. 1.: Організаційна психологія. Економічна психологія. Соціальна психологія. Ч. 23 [зб. наук. праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка, Л. М. Карамушки]. – К.: Наук. світ, 2009. – С. 49-56.
4. Ющенко І. М. Адаптація вчителів загальноосвітньої школи до соціальних змін / І. М. Ющенко // Актуальні проблеми психології. Т. 11.: Психологія особистості. Психологічна допомога особистості. – Вип. 3. [зб. наук. праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка, М. В. Папучі]. – Київ, 2010. – С. 491-498.
5. Ющенко І. М. Підвищення рівня адаптації вчителів загальноосвітньої школи до соціальних змін засобами тренінгу /

- І. М. Ющенко // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. – Вип. 30 (54). – Серія № 12. Психологічні науки: [зб. наукових праць Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова / за ред. С. Д. Максименка] – К.: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2010. – С. 226-232.
6. Ющенко І. М. Особистісна готовність до змін як фактор адаптації вчителів до суспільних трансформацій / І. М. Ющенко // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. – Вип. 82, Сер.: Психологічні науки. – Т. 2 [зб. наук. праць / за ред. М. О. Носко]. – Чернігів, 2010. – С. 303-307.
7. Ющенко І. М. Адаптація вчителів до соціальних змін: соціально-психологічний вимір / І. М. Ющенко // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. – Вип. 94, Сер.: Психологічні науки. – Т.2 [зб. наук. праць / за ред. М. О. Носко]. – Чернігів, 2011. – С. 265-269.

Б) Опубліковані праці апробаційного характеру:

8. Ющенко І. М. Фактори особистісної адаптації до соціальних змін / І. М. Ющенко // Вісник ЧДПУ. Вип. 49 / за ред. М. О. Носко. – Чернігів, 2007. – С.170-175.
9. Ющенко І. М. Психологічна адаптація особистості до соціальних змін: сутність та критерії / І. М. Ющенко // Трансформація зв'язку «особистість – суспільство» на сучасному етапі розвитку України: Зб. мат. круглого столу / за ред. В. Ю. Кондовича. – Чернігів: Вид-во ЧДПСТП, 2008. – С. 86-90.
10. Ющенко І. М. Особливості професійної ідентичності вчителя загальноосвітньої школи в контексті адаптації до соціальних змін / І. М. Ющенко // Вісник ЧДПУ. Вип. 59, Т.2. / за ред. М. О. Носко. – Чернігів, 2008.– С. 171-175.
11. Ющенко І. М. Особистісна адаптація сучасного вчителя до соціальних змін / І. М. Ющенко // Вісник ЧДПУ. – Вип. 74. – Сер.: Психологічні науки. – Т.2 / за ред. М. О. Носко. – Чернігів, 2009.– С. 204-208.

АНОТАЦІЇ

Ющенко І. М. Особливості адаптації вчителів загальноосвітніх навчальних закладів до соціальних змін. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.05 – соціальна психологія; психологія соціальної роботи. Інститут соціальної та політичної психології НАПН України, Київ, 2012.

Дисертаційна робота присвячена вивченню проблеми адаптації вчителів загальноосвітніх навчальних закладів до соціальних змін.

У роботі розкрито соціально-психологічну специфіку адаптації вчителів до соціальних змін, з'ясовані її зміст, функції та критерії, розроблено модель адаптації вчителів до соціальних змін та виявлено чинники (соціально-особистісні, професійно-особистісні та індивідуально-суб'єктні), що впливають на успішність та особливості її перебігу.

Обґрунтовано та розроблено програму тренінгу для вчителів «Адаптація до соціальних змін», результати апробації якого свідчать про доцільність його використання з метою формування у вчителів особистісних диспозицій, що забезпечують підвищення рівня адаптації до соціальних змін.

Ключові слова: адаптація, соціальні зміни, парадигма травми, соціально-психологічний простір, психологічне благополуччя, професійна ідентичність, особистісна готовність до змін.

Ющенко И. Н. Особенности адаптации учителей общеобразовательных учебных заведений к социальным изменениям. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата психологических наук по специальности 19.00.05 – социальная психология; психология социальной работы. Институт социальной и политической психологии НАПН Украины, Киев, 2012.

Диссертация посвящена изучению проблемы адаптации учителей к социальным изменениям. В работе отражены теоретические обоснования, методологические основы и результаты эмпирического исследования данной проблемы. Адаптация к социальным изменениям по своей сути является социально-психологической адаптацией и определяется как процесс и результат достижения гармонизации социального пространства субъекта, как основы его дальнейшего профессионального и личностного развития. В ситуации социальной неопределенности на первое место выходят процессы самоизменения, а субъектные свойства и ценностно-смысловые структуры играют ведущую роль. В адаптации к социальным изменениям важными

являются два измерения человека – как личности и как субъекта профессиональной деятельности. В работе утверждается, что адаптация учителя к социальным изменениям с необходимостью предполагает выяснение его социальной позиции, личностных смыслов, значений и ценностей как основы эффективной профессиональной деятельности и может рассматриваться как составляющая его профессиональной адаптации, выполняя ряд функций: когнитивную – осознание совокупности несоответствий собственных представлений и личностных качеств потребностям профессиональной деятельности в измененных условиях и определение задач саморазвития и самоизменения; аксиологическую – согласование на личностном уровне ценностей, социальных установок, субъективных конструктов; регулятивную – достижение нового уровня эмоциональной сбалансированности; деятельностную – осуществление соответствующей изменившимся условиям профессиональной деятельности; поведенческую – повышение уровня социальной компетентности.

Представленная модель адаптации учителей к социальным изменениям включает три группы факторов: социально-личностные, объединяющие интегральные мировоззренческие характеристики личности учителя, приоритетные цели, центральные жизненные принципы, выраженные в ценностных ориентациях; профессионально-личностные, отражающие специфику профессиональной деятельности учителя, уровень его профессионального самосознания, поиск предназначения и собственного образа жизни; индивидуально-субъектные, связанные со стилевыми особенностями поведения, которые определяются интегральной индивидуальностью, социальным опытом, знаниями, информированностью, влиянием культуры. Особое внимание уделено рассмотрению критериев эффективности адаптации учителей к социальным изменениям. Психологическое благополучие, в трактовке гуманистической психологии и близких к ней подходов, является главным субъективным критерием адаптации учителя, поскольку свидетельствует о наличии у него гуманистических ценностей, которые выступают мировоззренческими ориентирами в ситуации социальной неопределенности и позволяют учителю выполнять свое социокультурное предназначение.

Выявлены социально-психологические факторы адаптации учителей к социальным изменениям. Установлено, что уровень адаптации учителей обусловлен структурой и содержанием их ценностных ориентаций: доказано позитивное влияние ценностей «самостоятельность» и «стимуляция» и негативное влияние ценностей «традиционализм» и «конформность» на уровень психологического благополучия учителей.

Подтверждено, что достигнутая профессиональная идентичность и позитивное отношение к своей профессиональной группе способствуют адаптации учителей к социальным изменениям. Доказано, что преобладание внутренней мотивации к профессионально-педагогической деятельности способствует адаптации.

Установлено, что успешность адаптивного процесса в наибольшей мере связана с такими индивидуально-личностными свойствами, как «находчивость», «оптимизм» и «страстность».

Подтверждена роль копинг-стратегий «построение плана действий» и «поиск социальной поддержки» в успешной адаптации учителей к социальным изменениям.

Доказано, что повышение уровня адаптации учителей может быть достигнуто путем внедрения специальной программы социально-психологической подготовки, направленной на формирование способности к личностному самоопределению учителей, что предполагает реализацию ряда социально-психологических условий: а) осознание неизбежности и необходимости социальных изменений; б) гармонизация и интеграция ценностно-смысловой сферы, в) развития профессионального самосознания и поиск новых возможностей самореализации в профессиональном труде; г) овладение эффективными стратегиями адаптивного поведения.

Ключевые слова: адаптация, социальные изменения, парадигма травмы, социально-психологическое пространство, психологическое благополучие, профессиональная идентичность, личностная готовность к изменениям.

Yuschenko I. M. Particulars of secondary school teachers' adaptation to social changes. – Manuscript.

Dissertation for Candidate Degree in Psychological Sciences in speciality 19.00.05 – social psychology; psychology of the social work. – Institute of Social and Political Psychology of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, Kyiv, 2012.

The dissertation work is devoted to the problem of secondary school teachers' adaptation to social changes. The dissertation researches social-psychological aspects of teachers' adaptation to social changes, analyzes its content, functions and criteria, proposes theoretical model of teachers' adaptation to social changes. It is revealed that three groups of factors (social-personality, professional-personality, individual-subject) determine peculiarities and successfulness of teachers' adaptation.

The training program for teachers «Adaptation to social changes» has been developed and approved. The results of application of this program attest the

expediency of using it with the purpose of forming personality dispositions, which provide optimization the teachers' adaptation to social changes.

Key words: adaptation, social changes, paradigm of trauma, social-psychological space, psychological well-being, professional identity, personality change-readiness to changes.

*Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації
серія KB № 17500-6250 ПР від 16.11.2010 р.*

Підписано до друку 19.04.2012 р. Формат 60x90 1/16.

Папір офсетний. Друк на різнографі.

Ум. друк арк. 0,9. Обл.-вид. 0,9.

Наклад 100 прим. Зам. №572.

Редакційно-видавничий відділ ЧНПУ імені Т.Г. Шевченка.

14013, вул. Гетьмана Полуботка, 53, к. 208.

Тел. 65-17-99

Chnpu.tipograf@gmail.com

